

⁵³ *Leroi-Gourhan A.* Prehistoire de l'art occidental. — Paris, 1965. — P. 74.

⁵⁴ *Leroi-Gourhan A.* Op. cit. — P. 74. *Окладников А. П.* Утро искусства. — М., 1967. — С. 81—82; *Придо Т.* Кроманьонский человек // Возникновение человека. — М., 1979. — С. 128; *Breizillon M.* Op. cit. — S. 105.

⁵⁵ *Мириманов В. Б.* Первобытное и традиционное искусство. — М., 1973. — С. 137—140; *Яневич А. А.* Поздний мезолит и неолит Крыма // Автореф. дис. канд. ист. наук. — Киев, 1987.

Л. Л. ЗАЛІЗНЯК

Мисливці прильодовикової Європи в кінці палеоліту та на початку мезоліту

В кінці плейстоцену в прильодовиковій зоні Північної півкулі склалися своєрідні природно-кліматичні умови, що характеризувалися низькими температурами, сухістю та континентальністю клімату. В товщі льодовика були скуті значні маси води, в результаті чого рівень Світового океану понизився на 130 м, а тому площа суші значно збільшилася. Північні моря та океани вкрились кригою майже до 45° північної широти. Поверхня льоду за своїми кліматоутворюючими факторами наближається до поверхні суходолу. На відміну від води лід відбиває сонячну радіацію і дуже мало зволожує атмосферу¹.

Таким чином, Північна півкуля в максимум похолодання за своїми кліматоутворюючими факторами наближалася до гігантської суші, що обумовило сухість перигляціального клімату. Замість вологих і теплих західних повітряних мас з Атлантики, що зараз приносять основну кількість опадів на Європейський материк, дув холодний та сухий північно-східний вітер з льодовикового щита. Зміна повітряної циркуляції над континентом ще більше знизила температуру та вологість клімату. Наприклад, в Поліссі в максимум похолодання річна норма опадів не перевищувала 200—300 мм, а середня температура зими була —30 °С².

Сухість клімату зумовила незначну хмарність і велику кількість сонячних днів протягом року. Крім того, на відміну від сучасних тундр прильодовикова зона лежала в середніх широтах, в результаті чого сонце над нею стояло досить високо, а світовий день та літній період був значно довший, ніж в сучасному Заполяр'ї. В результаті прильодовикова Європа отримувала дуже багато сонячної енергії, що створювало сприятливі умови для рослинного фотосинтезу³.

Холодні північно-східні вітри, промерзання ґрунтів та сухість клімату стримували розвиток дерев, що були природним конкурентом трав'яної рослинності. Лесовий пил, що приносив вітер з прильодовикової зони, змішувався зі снігом, сприяв його швидкому таянню, підвищував родючість ґрунтів⁴. Так, в прильодовиковій Європі склалися сприятливі умови для буйного розвитку трав, що були чудовим пасовиськом для численних плейстоценових травоядних.

Через сухість клімату трави не перегнивали і не вищолачувалися від осінніх дощів, а взимку під тонким сніжним покривом були легкодоступні для травоядних тварин⁵. З цієї ж причини в перигляціальних степах, на відміну від сучасних тундр, було мало боліт і озер, а значить і мошок, що дуже заважають випасу тундрових травоядних⁶. Усе це зумовило дуже високу біомасу природного середовища прильодовикової Європи, що була базою розквіту прильодовикового мисливського господарства.

Відомо, що чим більше значення вікритих просторів в ландшафті, тим більша стабільність травоядних. Стадний спосіб життя має ту перевагу перед нестадним, що окремим тваринам не треба слідувати за

безпекою від нападів хижаків. Однак, чим численніші стада, тим швидше вони витолочують та поїдають траву і тим більш рухливий спосіб життя вони вимушені вести. Оскільки відкриті ландшафти — характерна риса кінця плейстоцену, то стадність травоядних в цей час повинна була бути дуже високою. Цей фактор, як і різноконтинентальний клімат з великими перепадами літніх та зимових температур був причиною дуже рухливого способу життя пізньоплейстоценових травоядних, що регулярно здійснювали масові сезонні міграції на значні відстані⁷.

Природно-ландшафтні підзони в кінці плейстоцену простіралися паралельно краю льодовика і в Центральній та Східній Європі мали субмеридіональний напрям — з південного заходу на північний схід⁸. В таких умовах сезонні міграції травоядних повинні були мати загальний напрям — південний схід — північний захід.

В літературі поширене визначення пізнього палеоліту як епохи, економічною базою якої було спеціалізоване колективне полювання на стадних травоядних прильодовикових просторів⁹. В основі такого погляду на епоху лежать перелічені особливості прильодовикових природних умов: насамперед велика біомаса природного оточення та стадно-міграційний спосіб життя травоядних. Однак воно не передає або не відбиває специфіки економіки палеоліту нельодовикових територій, де травоядні, як правило, нестадні, через те що ландшафти тут закриті лісові або гірські. Не підходить це визначення і для економіки прильодовикової зони під час потеплень, коли холодні степи заростали лісами, а стадна фауна замінювалась на нестадну.

Мезоліт за своїми економічними характеристиками виступає як антитепа пізнього палеоліту. Мезоліт — епоха, в основі економіки якої лежить неспеціалізоване індивідуальне мисливство на нестадних тварин, доповнюване рибальством та збиральництвом¹⁰. Таким чином, в основі економіки мезоліту лежить специфіка тваринного світу закритих ландшафтів і, передусім, нестадний спосіб життя травоядних. Однак останній був характерний для тваринного світу нельодовикової зони і в плейстоцені, задовго до початку мезоліту.

Неспеціалізоване полювання на нестадних травоядних, доповнюване збиральництвом, як найбільш характерна риса мезоліту, лежало в основі економіки мисливців нельодовикових просторів з найдавніших часів. Тобто мезоліт слід розглядати як заключний і закономірний етап розвитку нельодовикової мисливської економіки. Для нього характерним є поширення ефективного дистанційного індивідуального озброєння (насамперед, лука та стріли) як закономірного результату розвитку озброєння мисливців закритих ландшафтів. Це нововведення, що фіксується поширенням універсальних наконечників стріл (геометричних мікролітів), різко підняло ефективність індивідуальних методів полювання, швидко призвело до скорочення поголів'я промислових тварин та кризи мисливського господарства¹¹.

Таким чином, корені мезолітичної економіки — в господарстві плейстоценових бродячих мисливців та збирачів нельодовикових територій. Тому «мезолітизація», тобто поширення високоефективного дистанційного індивідуального мисливського озброєння, яким є лук та стріли, почалася тут ще в кінці плейстоцену. На це вказують знахідки наконечників стріл в формі геометричних мікролітів на півдні і в центрі Європи ще в пізньому палеоліті. Алередське потепління обумовило заростання лісами прильодовикових степів, зміну стадної фауни нестадною, що сприяло поширенню індивідуальних, мезолітичних методів полювання в Європі в фінальному палеоліті. Але повна заміна стадної фауни на нестадну сталася лише на грані плейстоцену і голоцену, що і зумовило остаточну заміну прильодовикового спеціалізованого мисливського господарства нельодовиковим неспеціалізованим господарством на його останній мезолітичній стадії.

Прильодовикова Європа — найбільш вивчений регіон кам'яного віку. В умовах панування стадіальних уявлень про розвиток кам'яного віку виявлена тут зміна на грані плейстоцену і голоцену спеціалізованого колективного полювання на стадних трав'янистих неспеціалізованим індивідуальним полюванням на нестатних тварин була перенесена на всі заселені людством території. Так, склалося уявлення про дві послідовні і всесвітні стадії розвитку кам'яного віку: пізній палеоліт та мезоліт. Пізньопалеолітичний тип економіки в наведеному формулюванні є специфічним прильодовиковим явищем. Прильодовикова економіка остаточно склалася на пізніх етапах розвитку палеолітичного суспільства. Її виникнення і розквіт — результат освоєння людством прильодовикових просторів, що могло статися лише на досить високому рівні розвитку суспільства, враховуючи несприятливі кліматичні умови прильодовиків'я. Остаточне складення, максимальне поширення і розквіт прильодовикового мисливського господарства, зумовленого перигляційною природною специфікою, очевидно, відноситься до часу максимального поширення прильодовикових степових ландшафтів (16—18 тис. років тому).

Лук та стріли в прильодовиковому мисливському господарстві були малоєфективні, передусім через великі розміри трав'янистих мамонтового фауністичного комплексу, яких можна було регулярно добувати лише методом колективного загінного полювання. Крім того, лук та стріли ефективні при полюванні скрадом або з засідки в лісі або в горах, а не на відкритих прильодовикових просторах. Через ці причини лук було запозичено з півдня прильодовиковими мисливцями лише в фінальному плейстоцені, насамперед для зимового полювання на північного оленя. Саме взимку ці тварини ведуть нестатний спосіб життя на закритих ландшафтах лісової зони, де є можливості для індивідуального полювання скрадом за допомогою лука та стріл. Етнографічні аналоги фінально-палеолітичних мисливців на північного оленя (нганасани, тундрові юкагіри, ескімоси-карібу), що добували основну масу оленів під час колективної поколки навесні та восени, широко застосовували лук саме взимку для індивідуального полювання на оленів на їх лісових зимових пасовиськах¹². Навики індивідуального полювання за допомогою лука та стріл відіграли важливу роль в історичній долі фінально-палеолітичних мисливців прильодовикової Європи. Саме за їх допомогою останнім вдалося пристосуватися до лісових умов раннього голоцену і перейти на новий, мезолітичний етап розвитку.

В літературі висловлено думку про нівелювання матеріальної культури пізньопалеолітичних мисливців та належності їх до одного господарсько-культурного типу¹³. Якоюсь мірою ця точка зору базується на певній однорідності прильодовикових ландшафтів, для яких були характерні відкриті біоценози зі слабо вираженою зональністю¹⁴. Існує також інша думка, до якої ми приєднуємося, про наявність у прильодовикових мисливців кінця пізнього палеоліту кількох господарсько-культурних типів¹⁵.

Дійсно, в прильодовиковій Європі в кінці плейстоцену в період максимуму похолодання панували однорідні гіперзональні природно-кліматичні умови (сухий, холодний, різкоконтинентальний клімат, що обумовив панування від Балтики до Чорного моря холодних степів, населених стадними трав'янистими). Однак, незважаючи на нівелюючий вплив зледеніння на ландшафтну зональність, в рослинному та тваринному світі намічались підзони, що простягалися паралельно краю льодовика і мали субмеридіональну орієнтацію¹⁶.

Південну та Східну Прибалтику займала підзона прильодовикового тундростепу. Північні передгір'я Карпат, Полісся, Верхній Дніпро, басейн Десни, Волго-Окське межиріччя займала підзона прильодовикового лісостепу. Перигляціальні степи тяглися від Північного При-

чорномор'я на схід¹⁷. Специфічні умови склалися в прильодовикових передгір'ях та горах Європи. Під час похолодань значний розвиток в гірських районах мала зона альпійських луків, що були чудовими літніми пасовиськами для численних стад степових та тундрових трав'янистих.

Наявність в кінці плейстоцена в прильодовиковій Європі чотирьох вказаних природно-ландшафтних підзон з певною специфікою теріофауни обумовила складання тут чотирьох господарсько-культурних типів (ГКТ) прильодовикових мисливців: на мамонтів, на північного оленя, на бізонів¹⁸ та гірських.

Привертають увагу відмінності в топографії стоянок мисливців на мамонта та північного оленя, з одного боку, і степових мисливців на бізонів — з іншого. Якщо перші, як правило, розміщувались біля значних водних артерій (долин рік Дніпра, Десни, Дону та їх приток), то для других ця закономірність не характерна і стоянки з фауною бізона часто розташовані далеко від водоймищ (Амвросіївка, Велика Аккаржа, Анетівка та ін.).

Відсутність транспортних засобів для перевезення м'яса з місць масового колективного забою стадних трав'янистих дає можливість припустити, що пізньопалеолітичні стоянки розміщувались недалеко від місць колективного полювання. На це вказують і археологічні дані (Солютре, Амвросіївка, Анетівка 2). Стоянка Амвросіївка знаходиться на відстані 200 м від місця загонного полювання на бізонів.

Зв'язок стоянок мисливців на північного оленя з водою зрозумілий, враховуючи той факт, що основним засобом колективного полювання на тундрового оленя у всі часи всіх мисливських народів Півночі була поколка на воді на місцях традиційних масових переправ тварин через ріки під час їх сезонних міграцій¹⁹. Враховуючи факт тяжіння стоянок мисливців на мамонтів до значних водних артерій, що знаходить аналогії в топографії поколочних таборів мисливців на північного оленя, а також часті знахідки решток мамонтів та північних оленів в одних пізньопалеолітичних комплексах, можна припустити, що методи полювання на мамонтів, як і на північних оленів, були зв'язані з водою. На думку І. Г. Підолічко, М. К. Верещагіна, Г. Ф. Баришнікова, мамонти здійснювали сезонні міграції по долинах рік, що течуть у меридіональному напрямку²⁰. Саме тут первісні мисливці могли добувати мамонтів, заганяючи їх в болото або на тонкий лід²¹.

Специфіка топографії стоянок степових мисливців на бізонів пояснюється методами полювання, що не були зв'язані з водою. Як свідчать археологічні та етнографічні дані, на бізонів полювали, заганяючи їх до природного урвища або в штучний загін²².

У літературі поширена думка про осілий спосіб життя прильодовикових мисливців пізнього палеоліту²³. Однак аналіз археологічних даних свідчить, що це положення не універсальне і стосується далеко не всіх прильодовикових мисливців. Більшість спеціалістів з причорноморської зони пізнього палеоліту дійшли до висновку, що рухливий спосіб життя і сезонний характер поселень — характерні риси економіки степових мисливців на бізонів²⁴. Недавно кочовий спосіб життя був зафіксований для пізньопалеолітичних мисливців на бізонів азіатських степів²⁵.

Мисливці на північного оленя, як і мисливці на бізона, були досить рухливими, змінюючи протягом року кілька сезонних поселень залежно від сезонних особливостей поведінки об'єкта полювання²⁶. Про кочовий спосіб життя свідчать відсутність довгочасних фундаментальних жител і слабонасичений культурний шар стоянок мисливців на північного оленя. Характерний приклад сезонного поселення дає стоянка Володимирівка, де простежено вісім слабонасичених культурних шарів, відокремлених один від одного тонкими стерильними про-

шарками²⁷. Аналогічність крем'яних комплексів усіх шарів та стратиграфія свідчать про багаторазове повернення на нетривалий час на те саме місце тієї ж групи мисливців.

Незмінні інстинкти стадних тварин, незважаючи на їх рухливий спосіб життя, зумовлюють постійність шляхів їх сезонних міграцій та незмінність розташування сезонних пасовиськ²⁸. Тому прильодовикові мисливці, змінюючи місце проживання залежно від сезонних особливостей поведінки об'єкта полювання, в одні й ті ж пори року поверталися на ті ж самі місця. Так можна пояснити багат шаровість стоянки Володимирівка та їй подібних. Однак при несприятливих стратиграфічних умовах залишки багатьох окремих короткочасних стоянок можуть злитися в один великий комплекс. Саме такі пам'ятки лягли в основу уявлень про велику численність общини пізньопалеолітичних мисливців, про осілий спосіб життя в пізньому палеоліті прильодовикової Європи, а також про наявність базових цілорічних поселень у мисливців на тундрового оленя та бізона.

Археологічні дані свідчать, що відносно осіло в прильодовиковій Європі жили лише мисливці на мамонтів. Доказом цього служать монументальні довгочасні житла з кісток мамонтів. Однак, як показав В. Я. Сергін, житла, а разом з ними і поселення, функціонували не більше 15 років, а, скоріше за все, протягом кількох років²⁹. Таким чином, кожні кілька років община мисливців на мамонтів змінювала місце проживання.

Можливим поясненням періодичних змін місць проживання мисливцями на мамонтів, як і іншими мисливцями на стадних тварин, є певні циклічні зміни шляхів сезонних міграцій стадних травоядних. Відомо, що їх напрямок постійний, але конкретні їх шляхи періодично змінюються. Причиною змін є витолочення пасовиськ численними стадами мігруючих тварин, що зумовлює циклічну зміну конкретних шляхів сезонних міграцій³⁰. Мисливська діяльність на традиційних шляхах сезонних міграцій травоядних теж повинна була сприяти їх періодичній зміні. Все це спричинювало переселення мисливської общини на нове місце. Однак поновлення пасовиськ та припищення полювань на старих шляхах сезонних міграцій тварин через деякий час приводило до їх відновлення. Це знову приваблювало на старе місце общину пізньопалеолітичних мисливців. Можливо, так виникали вузли різнокультурних пам'яток типу Костенко-Боршівського, що характерні для прильодовикової Європи.

За археологічними та етнографічними даними³¹, мисливці на північних оленів, як і мисливці на бізонів, на відміну від мисливців на мамонта, вели сезонно-осідлий спосіб життя. Тобто певні пори року община проводила на сезонних поселеннях, місце розташування яких було більш-менш постійним, що зумовлено незмінністю шляхів сезонних міграцій та місць сезонних пасовиськ травоядних. Основою сезонної осілості прильодовикових мисливців були високопродуктивні колективні полювання на стадних травоядних під час сезонних міграцій весною — на північ, а восени — на південь.

Етнографічні дані свідчать, що найбільш продуктивними були осінні полювання, коли після літнього випасу тварини набирали максимальну вагу, а їх шкура була найвищої якості³². Оскільки осіння міграція травоядних на південь передуює початку холодів, то заготовлена восени велика кількість м'яса прекрасно зберігається протягом холодних осінніх та зимових місяців. Це давало змогу общині харчуватися за рахунок осінніх запасів м'яса протягом зими. Навіть у сучасній тундрі, продуктивність якої набагато менша продуктивності прильодовикового тундростепу³³, нунамути Аляски під час осінньої поколки добували так багато оленів, що харчувалися їх м'ясом протягом усієї зими до початку весняної міграції оленів на північ. У таких випадках община жила єдиним поселенням на місці осінньої покол-

ки всю зиму³⁴. Якщо врахувати той факт, що частина тварин, як правило, залишається зимувати на північних літніх пасовиськах, що створює додаткову можливість для мисливської общини поповнити запаси м'яса взимку, то досить вірогідно, що прильодовикові мисливці на оленя та бізона зимували на поселеннях на місці колективного осіннього полювання.

Під господарсько-культурним типом М. М. Чебоксаров розумів «певний комплекс особливостей господарства, який склався у різних народів, що знаходилися на близьких рівнях соціально-економічного розвитку і мешкали в подібних природно-географічних умовах»³⁵.

Господарсько-культурний тип спеціалізованих мисливців на мамонтів був поширений в підзоні прильодовикового лісостепу в центральних районах Східної Європи³⁶, в басейнах рік Дніпра, Десни, Дону (Мізин, Межирічі, Добранічівка, Кирилівка, Радомишль, Гагаріне, Пушкарі, Авдееве, Єлисеєвичі, Костенки 1, 3, 4, 5, 8, 9, 11 та ін.). Найбільш характерні його риси: відносно осілий спосіб життя, монументальні житла з кісток мамонтів, скульптура з бивня мамонта.

Господарсько-культурний тип спеціалізованих мисливців на північного оленя зародився в середині пізнього палеоліту (Сунгир)³⁷, але отримав максимальне поширення в фінальному палеоліті в «вік північного оленя» (Мадлен Західної Європи, гамбургська, аренсбургська, свідерська культури). Дуже велика амплітуда сезонних міграцій північного оленя в пізньому плейстоцені від прильодовикових тундростепів Прибалтики до степів Північного Причорномор'я³⁸ спричинила широке розповсюдження стоянок спеціалізованих мисливців на оленя. Вони зустрічаються від перигляціального тундростепу (Сунгир, Штельмор, Мейендорф) до південного кордону прильодовикового лісостепу (Володимирівка, Кокорева та ін.). Міграція гірської різновидності північного оленя між передгір'ями та альпійськими пасовиськами створила умови для існування спеціалізованих мисливців на оленя в прильодовикових передгір'ях та горах (численні фінальнопалеолітичні пам'ятки басейну Дністра, свідерські стоянки гірського Криму).

Однак роль поколки як основного способу полювання на північного оленя була значно вищою у рівнинних мисливців, ніж у гірських. Спосіб життя мисливців на північного оленя передгір'їв, мабуть, наближався до способу життя окремого господарсько-культурного типу прильодовиків'я — мисливців гір.

Похолодання в кінці плейстоцену призвело до зниження кордону зони альпійських лук в горах Європи більше ніж на 1000 м³⁹. Альпійські луки були чудовими літніми пасовиськами для стадних травоядних (північних оленів, коней, сайгаків, куланів та ін.), що мігрували на зиму в передгірні ліси та лісостепи. Так створилися сприятливі умови для розвитку прильодовикового гірського мисливського господарства, в основі якого лежало колективне полювання на стадних степових та тундрових травоядних, сезонно мігруючих між альпійськими луками та передгір'ями, доповнюване індивідуальним полюванням на нестатних лісових та гірських ссавців (благородний та гігантський олень, сарна, косуля, кабан, ведмідь). Гірські мисливці, особливо взимку, часто мешкали в печерах та скальних навісах.

В основі економіки господарсько-культурного типу мисливців прильодовикового степу лежало колективне полювання на степових стадних травоядних і, передусім, на бізона. На відміну від мисливців на мамонтів прильодовикового лісостепу степові мисливці вели рухливий спосіб життя, мешкали на сезонних поселеннях і будували легкі, тимчасові житла⁴⁰. Характерною рисою їх матеріальної культури є широке використання в мисливській діяльності дротиків з кістяними пазовими вкладишевими наконечниками. Знахідки таких знарядь на Амвросіївському кострищі, а також наконечники з бізонових костист

Північної Америки свідчать, що дротики у степових мисливців на бізонів використовувалися при загонному полюванні, а скоріше всього — для бою тварин в загонах. Господарсько-культурний тип мисливців на бізонів, що почав формуватися на початку пізнього палеоліту, в кінці плейстоцену поширюється в степах Північної Америки та Євразії (Амвросіївка, Велика Аккаржа, Кам'яна Балка, Анетівка 2, Чорнозер'я 2).

Кліматичні зміни в прильодовиковій Європі на грані плейстоцену та розвиток первісного суспільства привели до зникнення одних палеолітичних господарсько-культурних типів, переходу на вищу ступінь розвитку інших та виникненню нових голоценових ГКТ привласнюючої економіки. Так, у фінальному палеоліті зникає ГКТ мисливців на мамонтів. Археологічні матеріали свідчать, що в прильодовиковій Європі в ранньому голоцені розвивалися ГКТ мисливців на морського звіра, тундрових мисливців, на лісових мисливців, осідлих рибалок у берегів великих річок, степових мисливців, мисливців гірських лісів. Чотири останніх археологічно зафіксовані на Україні.

Особливістю природно-кліматичних змін на грані плейстоцену та голоцену була консолідація на місці гіперзональних відносно однорідних прильодовикових ландшафтів чітких природно-ландшафтних зон⁴¹. В ранньому голоцені в Заполяр'ї сформувалася тундрова зона, а на місці пригляціальних степів — зона ранньоголоценових степів. За своїми природно-ландшафтними умовами та фауною вони значною мірою нагадували прильодовикові степи та тундростепи. Це створило умови для переходу ГКТ тундрових мисливців та мисливців на бізонів на новий голоценовий етап розвитку. ГКТ степових мисливців в Євразійських степах продовжував розвиватися до неоліту (кукрекська культура), а можливо — і до енеоліту. В преріях Північної Америки він існував ще в ХІХ ст.

В прильодовикових горах потепління на грані плейстоцену та голоцену спричинило скорочення площі гірських пасовиськ і поширення закритих лісових ландшафтів. Зміна стадної фауни на нестатну привела до переростання ГКТ гірських прильодовикових мисливців в ГКТ мезолітичних мисливців гірських лісів. Цей тип мисливського господарства існував в горах Південної та Центральної Європи, Криму та Кавказу протягом всього раннього голоцену до енеоліту включно. Саме до цього часу на стоянках гірських мисливців у великій кількості зустрічаються геометричні мікроліти, що виконували функцію наконечників стріл. Найбільш характерною рисою річного господарського циклу ранньоголоценових гірських мисливців були сезонні переходи слідом за мігруючими лісовими трав'яними весною — вверх на яйли, а восени — вниз у передгірні ліси.

Розмерзання та потепління арктичних морів зумовило збільшення в них кількості планктону, що стало причиною різкого підвищення кількості морських ссавців. На арктичних узбережжях створилися умови для виникнення і розквіту ГКТ мисливців на морського звіра.

Дещо нагадує останній ГКТ осілих рибалок великих річок, що, судячи за матеріалами розкопок в Дніпровському Надпоріжжі, почав формуватися тут в ранньому голоцені. На півострові Ігринь та в інших місцях Надпоріжжя досліджено великі округлі мезолітичні напівземлянки діаметром 7—9 м зі значною кількістю кісток риб серед фауністичних решток. В усіх етнографічних мисливців та рибалок помірної зони заглиблені в землю житла, як правило, використовувалися взимку. Матеріальна культура мезолітичних мешканців півострова Ігринь дещо нагадує культуру ітельменів Камчатки, коряків та кереків Чукотки, нивхів, ульхів, нанайців пониззя Амуру та деяких інших осілих етнографічних рибалок басейнів великих річок та морських узбереж⁴². Ці народи вели більш-менш осілий спосіб життя, а їх господарський рік ділився на літній риболовний та зимовий мисливський періоди. Взимку вся община з п'яти — десяти окремих сімей жила в одно-двох за-

глиблених в землю житлах, а на літо кожна сім'я переселялася в окремий курінь, що влаштовувався недалеко від зимової напівземлянки на березі річки. Влітку землянка від дощів руйнувалася, тому восени всією общиною будували нове зимове житло, використовуючи часто старий будівельний матеріал. Основою харчування була риба, але взимку інтенсивно полювали на копитних прирічкових лісів, а також займалися підльодовим ловом риби.

У зв'язку з потеплінням та зволоженням клімату в прильодовиковій Європі створилися винятково сприятливі умови для поширення лісів. У ранньому голоцені остаточно сформувався і поширився в лісах помірної зони Старого та Нового Світу ГКТ мисливців на нестадних траводних лісовій зоні, що генетично пов'язаний з плейстоценовим привласнюючим господарством закритих ландшафтів нельодовикової зони.

Етнографічні й археологічні дані свідчать про наявність в межах ГКТ окремих їх варіантів, обумовлених специфікою природного оточення. Наприклад, більшість кукрекських мисливців полювала на степових та лісостепових траводних північнопричорноморських степів. Однак кукрекське населення Криму, за О. О. Яневичем, здійснювало сезонні вертикальні перекочки слідом за мігруючими степовими тваринами навесні вгору на яйли, а восени вниз в степи Північного Криму. Таким чином, кукрекські мисливці Криму утворювали окремий варіант ГКТ степових мисливців передгір'я, що дещо наближався вертикальними міграціями до ГКТ гірських лісових мисливців.

Якщо врахувати, що фауна стоянки Мирне на 2/3 складається з залишків тварин закритих біотопів (тур, благородний олень, кабан) і лише на 1/3 з тварин відкритих степових біотопів (кінь, осел, сайгак), то можна припустити, що в межах ГКТ степових мисливців існував варіант мисливців лісостепу. Він повинен був мати деякі перехідні риси між ГКТ мисливців степу та ГКТ мисливців лісів. Зокрема, значення лука та стріл як знаряддя полювання в умовах закритих лісових ландшафтів у мисливців лісостепу повинно бути більшим, ніж у степових мисливців. У цьому відношенні цікава відсутність крем'яних наконечників стріл у степових кукрекських мисливців і значна їх кількість у лісостепових мисливців гребениківської культури (трапеції).

Факти свідчать, що ГКТ первісних мисливців не залишаються незмінними, а розвиваються під впливом змін в природному середовищі та в продуктивних силах суспільства. Тому слід відрізнити окремі варіанти ГКТ, обумовлені специфікою природного оточення, від етапів їх розвитку.

В ГКТ тундрових мисливців на північного оленя простежується чотири послідовні етапи розвитку. Мадленський етап почався з поширення гарпунного бою оленів на переправах під час сезонних міграцій, свідеро-аренбургський — з луку та стріл, ранньоголоценовий етап піших мисливців — з човна та нарт, протонеолітичний — транспортного оленярства та собаківництва.

ГКТ мисливців лісів помірної зони завершується етапом хутрянного полювання, що поширилось за останні сторіччя в зоні тайги внаслідок проникнення в первісні суспільства тайги товарних відносин та винищення традиційних об'єктів м'ясного полювання за допомогою вогнепальної зброї. Хутрянний промисел потребує великої мобільності мисливців, що призвело до поширення в зоні тайги оленячого та собачого транспорту.

О. О. Яневич переконливо показав наявність трьох етапів розвитку ГКТ гірських мисливців в Криму в ранньому голоцені.

Два послідовних етапи розвитку простежуються в ГКТ мисливців степів Євразії: плейстоценовий та ранньоголоценовий. В преріях Північної Америки цей же ГКТ має третій, заключний етап кінних мисливців прерій. Оскільки ні прерії, ні тундри не є повним аналогом

прильодовикових степів та тундр, то й згадані ГКТ мисливців степів та тундр на прильодовикових етапах розвитку дещо відрізнялися від більш пізніх голоценових етапів. Однак вони є послідовними ступенями розвитку одних господарсько-культурних типів, що дає право використовувати з певними поправками дані по етнографічним мисливцям на тундрового оленя та бізона для реконструкцій пізньопалеолітичних суспільств мисливців на північного оленя та бізона. При таких реконструкціях слід враховувати, що в ранньому голоцені господарсько-культурні типи мисливців тундри, степу та гір перейшли на мезолітичний етап розвитку, що характеризується поширенням лука, стріл та транспортних засобів (човен, ручні нарти, лижі).

Ці новації, насамперед, є результатом розвитку продуктивних сил мисливського суспільства, але стимулювалися вони значною мірою змінами в природній обстановці. Так, поширення лука та стріл у ранньому голоцені стимулювалося поширенням закритих лісових біоценозів не тільки в лісовій, а навіть в степовій та тундровій зонах. Лук, стріли, транспортні засоби були необхідні ранньоголоценовим мисливцям для підвищення продуктивності привласнюючого господарства в умовах природного зниження біомаси ранньоголоценового оточення порівняно з прильодовиковим.

Таким чином, прильодовикова економіка являє собою результат адаптації мисливців на нестадних тварин нельодовикової зони до специфічних перигляціальних умов, що характеризуються передусім відкритими ландшафтами та стадною фауною. Оскільки відкриті ландшафти зі стадними траводними зберігаються в голоцені (тундрова та степова зони), то частина господарсько-культурних типів, що сформувалися в кінці пізнього палеоліту (мисливці на північного оленя, степові мисливці на бізона), продовжує розвиватися і в ранньому голоцені. Тобто вказані чотири господарсько-культурні типи фінального палеоліту слід віднести до групи споріднених господарсько-культурних типів мисливців відкритих просторів, що розвивалися з кінця палеоліту майже до сучасності.

Специфіка прильодовикової економіки зумовлена природно-ландшафтними особливостями перигляціальної зони. Тому її господарсько-культурні типи особливо поширювалися в холодні і сухі періоди плейстоцену разом з поширенням відкритих перигляціальних ландшафтів зі стадною фауною. Потепління вели до заростання степів лісами і до заміни стадної фауни на нестадну. Тому в теплі періоди плейстоцену прильодовикове господарство відступало на північ, залишаючи місце нельодовиковим мисливцям на нестадних тварин. Прикладом таких процесів може служити поширення в прильодовиковій Європі в алердське потепління мисливців на лісових тварин.

Однак остаточна заміна відкритих прильодовикових ландшафтів закритими лісовими зі зміною стадної фауни на нестадну сталася лише на грані плейстоцену та голоцену. В зв'язку з цим мезоліт виступає як вища, заключна фаза нельодовикової економіки, в основі якої лежало полювання на нестадних тварин закритих ландшафтів, доповнюване збиральництвом. Лук та стріли, будучи визначальною рисою мезолітичного рівня розвитку мисливського господарства, є знаряддям індивідуального полювання в закритих ландшафтах. А виходить з'явився він як закономірний результат розвитку продуктивних сил мисливців нельодовикової зони палеоліту. Наслідком поширення ефективного мисливського озброєння стала криза мисливського господарства, що поряд з луком та стрілами стала визначальною рисою мезоліту як епохи⁴³.

Охотники приледниковой Европы в конце палеолита и в начале мезолита

Резюме

Экономика приледниковых охотников, в основе которой лежала специализированная коллективная охота на стадных млекопитающих, является относительно поздним явлением, окончательно сложившимся в конце позднего палеолита в результате освоения человечеством холодных приледниковых пространств. Ввиду наличия в перигляциальной зоне слабо выраженных природно-ландшафтных подзон с определенной спецификой териофауны, в конце палеолита сложились древнейшие этапы хозяйственно-культурных типов (ХКТ) тундровых охотников на северного оленя, степных охотников на бизона, горных охотников и охотников на мамонта.

Мезолитическое охотничье хозяйство, в основе которого лежала индивидуальная охота на нестадных животных закрытых ландшафтов, представляет собой высший и заключительный этап развития присваивающей экономики охотников и собирателей наледниковой зоны палеолита.

- ¹ Величко А. А. Природный процесс в плейстоцене. — М., 1973. — 256 с.
- ² Палеогеография Европы за последние 100 тысяч лет. — М., 1982. — 154 с.
- ³ Величко А. А. Указ. соч. — С. 94; Массон В. М. Экономика и социальный строй древних обществ. — М., 1976. — 195 с.; Clark G. The Earlier Stone Age settlement of Scandinavia. — Cambridge, 1975. — P. 48.
- ⁴ Верещагин Н. К. Почему вымерли мамонты. — Л., 1979. — С. 166.
- ⁵ Формозов А. Н. О фауне палеолитических памятников европейской части СССР // Природа и развитие первобытного общества. — М., 1969. — С. 70—73.
- ⁶ Верещагин Н. К. Указ. соч. — С. 178.
- ⁷ Формозов А. Н. Указ. соч. — С. 70; Палеогеография Европы... — С. 113.
- ⁸ Величко А. А. Указ. соч. — С. 108; Палеогеография Европы... — Карта 11.
- ⁹ Долуханов П. М., Хотинский М. А. Палеогеографические рубежи голоцена и мезо-неолитическая история Европы // Первобытный человек и природная среда. — М., 1974. — С. 211—217.
- ¹⁰ Долуханов П. М., Пашкевич Г. А. Палеогеографические рубежи верхнего плейстоцена — голоцена и развитие хозяйственных типов на юго-востоке Европы // Палеоэкология древнего человека. — М., 1977. — С. 140.
- ¹¹ Бібіков С. М. Деякі вузлові питання археологічної науки на Україні // Вісн. АН УРСР. — 1957. — № 6. — С. 3—12.
- ¹² Симченко Ю. Б. Культура охотников на оленей Северной Евразии. — М., 1976. — 310 с.
- ¹³ Арутюнов С. А. Этнические общности доклассовой эпохи // Этнос в доклассовом и раннеклассовом обществе. — М., 1982. — С. 77.
- ¹⁴ Величко А. А. Указ. соч. — С. 112.
- ¹⁵ Гладких М. И. Прикарпатская зона хозяйственно-культурного типа охотников и собирателей позднего палеолита // НОСА. — Киев, 1975. — Ч. 1. — С. 56; Степанов В. П. Природная среда и зональность первобытного хозяйства в эпоху верхнего палеолита на территории СССР // Проблемы общей физической географии и палеогеографии. — М., 1976. — С. 300—322.
- ¹⁶ Палеогеография Европы... — Карта 11.
- ¹⁷ Там же. — Карта 11.
- ¹⁸ Гладких М. И. Указ. соч. — С. 56.
- ¹⁹ Симченко Ю. Б. Указ. соч. — С. 90—94, 282.
- ²⁰ Идодлишко И. Г. О ледниковом периоде. — Киев, 1951. — Т. 2. — С. 29; Верещагин Н. К., Барышников Г. Ф. Вымирание млекопитающих в четвертичном периоде Северной Евразии // Млекопитающие Северной Евразии в четвертичном периоде. — Тр. зоол. ин-та. — Л., 1985. — Т. 131. — С. 10.
- ²¹ Верещагин Н. К. Указ. соч. — С. 144.
- ²² Kehoe T. The Gull lake Site: A prehistoric bison drive in South-Western Saskatchewan. — Milwaukee, 1973. — 206 p.
- ²³ Формозов А. Н. О времени и исторических условиях сложения племенной организации // СА. — 1957. — № 1. — С. 13—25.
- ²⁴ Ефименко П. П. Переднеазиатские элементы в памятниках позднего палеолита Северного Причерноморья // Там же. — № 4. — С. 14—25; Борисковский П. И. Проблема развития позднепалеолитической культуры степной области. — М., 1964. — С. 1—19; Смирнов С. В. О хозяйственных отличиях позднепалеолитических памятников степной полосы европейской части СССР // Первобытный человек и природная среда. — М., 1974. — С. 152—155; Станко В. Н. Мирное. Проблема мезолита степей Северного Причерноморья. — Киев, 1982. — С. 86—88.
- ²⁵ Генинг В. Ф., Петрин В. Т. Позднепалеолитическая эпоха на юге Западной Сибири. — Новосибирск, 1985. — С. 61, 62.
- ²⁶ Симченко Ю. Б. Указ. соч. — С. 285; Gubser N. Nunamiut Eskimos. Hunters

- of Caribou. — London, 1965. — 384 p.; *Clark G.* The Mesolitik settlement in Northern Europe. — Cambridge, 1975. — P. 93.
- ²⁷ Черниш О. П. Володимирська палеолітична стоянка. — К., 1953. — 75 с.
- ²⁸ Симченко Ю. Б. Указ. соч. — С. 285.
- ²⁹ Сергін В. Я. О хронологическом соотношении жилищ и продолжительности обитания на позднепалеолитических поселениях // СА. — 1974. — № 1. — С. 3—11.
- ³⁰ Симченко Ю. Б. Указ. соч. — С. 75.
- ³¹ Там же. — С. 285; *Gubser N.* Op. cit. — P. 165; *Kehoe T.* Op. cit. — 206 p.
- ³² Моуэт Ф. Люди оленьего края. — М., 1963. — С. 131—135; *Симченко Ю. Б.* Указ. соч. — С. 90—94; *Kehoe T.* Op. cit. — 206 p.; *Gubser N.* Op. cit. P. 175, 176.
- ³³ Массон В. М. Указ. соч. — 195 с.
- ³⁴ *Gubser N.* Op. cit. — P. 165.
- ³⁵ Чебоксаров Н. Н., Чебоксарова И. А. Народы, расы, культуры. — М., 1985. — С. 177.
- ³⁶ Шнирельман В. А. Демографические и этнокультурные процессы эпохи первобытной родовой общины // История первобытного общества. — М., 1986. — С. 455.
- ³⁷ Бадер О. Н. Сунгирь. Верхнепалеолитическая стоянка. — М., 1978. — 255 с.
- ³⁸ Пидопличко И. Г. Указ. соч. — С. 69.
- ³⁹ Гладилін В. Н., Пашкевич Г. А. Палеогеография среднего и позднего Вюрма Закарпатья по данным исследований в пещере Молочный Камень // Палеоэкология древнего человека. — С. 110.
- ⁴⁰ Ефименко П. П. Указ. соч. — С. 14—25; *Борисковский П. И.* Указ. соч. — С. 1—19; *Станко В. М.* Указ. соч. — С. 86; *Генинг В. Ф., Петрин В. Т.* Указ. соч. — С. 6; *Кротова А. А.* Поздний палеолит Северского Донца и Приазовья // Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — Киев, 1985. — С. 16.
- ⁴¹ *Долуханов П. М., Пашкевич Г. А.* Указ. соч. — С. 139.
- ⁴² *Антропова В. В.* Культура и быт коряков. — Л., 1971. — С. 53—55; *Старкова Н. К.* Ительмены. Материальная культура XVIII — 60-е годы XX вв. — М., 1976. — С. 36, 41; *Леонтьев В. В.* Этнография и фольклор коряков. — М., 1983. — С. 20, 35, 39.
- ⁴³ *Бібіков С. М.* Вказ. праця. — С. 3—12.

О. Н. СОРОКІН, Л. С. ФРОЛОВ

Про спільні та відмінні риси пісочнорівської та ієнівської культур

Кінець 70—початок 80-х років був переломним етапом у дослідженні мезоліту Деснянського та Волго-Окського басейнів. Відкриття нових пам'яток і кількісне нагромадження матеріалу дали можливість дослідникам запропонувати нові схеми культурного членування. В пізньому мезоліті Волго-Окського басейну була виділена ієнівська культура¹, а Деснянського — пісочнорівська².

Уже в перших публікаціях матеріалів з ієнівських пам'яток (Алтинове, Чорна Грязь, Ладижине і ін.) автори відзначали близькість їх матеріалів з крем'яним комплексом відкритої у 1940 р. стоянки Пісочний Рів на Десні³. Наступні дослідження ієнівських і пісочнорівських пам'яток показали значний рівень спільності між ними. Спробуємо визначити її міру на основі аналізу матеріалів обох культур.

До пісочнорівської культури в басейні Десни відносяться такі пам'ятки: Пісочний Рів, Гирло Ревки IV та група стоянок біля с. Комягине на верхній Судості. Епонімна пам'ятка культури — стоянка Пісочний Рів — знаходиться на мису надзаплавної тераси правого берега р. Десни. Мезолітичні залишки перекриваються шарами юхнівського та роменського часів. Розкопками М. В. Воеводського в 1940, 1945—1947 рр. на ній виявлено понад 5 000 крем'яних виробів, в тому числі понад 200 знарядь. Нуклеуси підпризматичних форм, одно- і двоплощинні для пластин та аморфні для відщепів. Серед знарядь переважають кінцеві скребки на відщепах, але є й подвійні, округлі та з виступом. Різці косоретушовані та на кугу зламаної пластини, подвійні, виготовлені на відщепах. Дві знахідки із колекції Пісочного Рову, названі М. В. Воеводським та О. О. Формозовим «черешковими наконечниками стріл, близькими до свідерських». Але на обох відсутня основна відзнака свідерського наконечника — плоска ретуш на